

УДК 811.112.2'07

Утворення фразеологічних одиниць (на матеріалі художньої літератури середньовісньонімецького періоду)

Віра Школяренко

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка, Суми, Україна

У статті відзначається особлива роль художньої літератури в процесі формування фразеологічного складу німецької мови протягом XVI-XIV століть; визначаються універсальні чинники, загальні для становлення фразеологізмів цього історичного етапу розвитку німецької мови, і специфічні, які залежать від рис німецької мови й особливих умов її існування.

Ключові слова: народна творчість, фразеологічна одиниця, середньовісньонімецька мова.

Культура містить не лише досягнення суспільства у всіх видах діяльності, а насамперед є способом існування культурної групи у взаємодії з природою, соціумом, навколишнім світом. Чинники формування етнічної культури (географічні, господарські, релігійні тощо) впливають і на становлення та розвиток мови (зокрема фразеології), оскільки мова фіксує, зберігає і транслює способи категоризації й концептуалізації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду народу [3, с. 280].

Актуальність статті зумовлена недостатньою розробкою проблеми відображення народної творчості у фразеологічних одиницях середньовісньонімецької (свн.) мови. Всі елементи народної культури знаходять відбиток у мові певного народу, яка відмінна від інших саме через специфіку відображення в ній світу і людини в ньому. Тому константи культури й універсальні культурні терміни описуються у діахронічному аспекті, оскільки аналіз їхнього змісту проводиться з залученням текстів різних епох, писемних пам'яток різних культур.

Постановка проблеми. Оскільки в основі світосприйняття кожного народу лежить своя система предметних значень, соціальних стереотипів, когнітивних схем, свідомість людини завжди етнічно зумовлена. Етнокультурні асоціації, етнічно марковані оцінки й емоційні реакції, еталони й стереотипи поведінки носія етнічної свідомості певною мірою здатні впливати на культурну конотацію фраземного знака.

Мета статті – визначення зовнішньомовних чинників формування фразеологічного складу свн. мови, які спираються на усну народну культуру.

До студійованого фразеологічного матеріалу свн. періоду належать шванки І. Паулі, фастнахтшпілі Г. Сакса й поема „Das Narrenschiff” С. Бранта. Твори цього жанру призначені для широкого кола читачів або слухачів і репрезентують різні соціальні прошарки, оскільки спираються на народну творчість. Як додатковий мовний матеріал залучалися вибірки словника Л. Рьоріха.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Дія зовнішніх факторів виявляється в мові досить виразно, оскільки відомо, що самотність життя й побуту того чи іншого народу більш всього відображається у фразеології, конденсує весь складний комплекс культури та психології народу, неповторний спосіб його образного мислення й пов'язаного з ним фразеологічного засвоєння лінгвістичного континууму [2, с. 79].

Яким би далеким нам не здавалося середньовіччя, а тим більше його мова, якою користувалися практично всі прошарки суспільства, мовна культура середньовічної людини виявляється не настільки недоступною для сучасного дослідника. Розробки останніх десятиліть показують, що в багатьох літературних творах XVI-XIV ст. особлива увага авторами приділяється поведінці й приказкам народу [5, S. 78-116]. У мові

й звичаях селян і городян існував повний змісту особливий порядок, навіть якщо мова й звичаї відрізнялися від мови й звичаїв освічених людей.

У середні віки прислів'я, приказки, різноманітні ідіоматичні висловлювання неодноразово збиралися й переписувалися. Існувало два види збірників: прислів'я й максими, що приписувалися античним мислителям і філософам, і повсякденні прислів'я, які приписувалися селянам і всьому народові. Перші вміщують такі висловлювання: *ein andern Gouch im Nest fürchten, kein Buchstab dann das R können* та ін.; у других зібрано вислови, побудовані на використанні порівняння, метафори, метонімії, в основі яких лежать поняття, відомі простому народу: *Ochse, Hund, Korn: gleich wie ein Ochs brüllen, zwen Hasen mit einem Hund vohen, jmdm. ist der Wein erfroren* та ін. „Знижені” прислів'я й приказки збиралися не тому, що вони були вираженням абсолютної істини, гласом божим (*vox populi, vox dei*), а тому, що вони були здатні передати частину істини. Вони використовувалися письменниками, проповідниками, не гребували ними й представники вищих прошарків суспільства. Поступово такі висловлювання ставали загальним надбанням.

Для народної сміхової культури типові алогічні побудови. Ідіоматичні висловлювання, в основі яких лежить алогізм, називають неможливе, підкреслюючи цим яку-небудь рису описуваного явища, наприклад, *einen Bock um eine Geiß geben* – „Unzucht treiben”; *jmdn. auf dem Eis bezahlen* – „ein unzuverlässiger Schuldner sein”; *jmd. gehört nicht auf den Esel, sondern der Esel auf seinen Rücken* – „man ist so dumm”.

Окремо хотілося б розглянути форми мовного етикету. Це – клятви, божіння, лайливі вислови, прокльони. Їхнє походження можна пов'язати із впливом ранньої середньовічної лицарської культури (*Bei meinem Eid! Bei meiner Ehre!*), християнізацією (*Ich will es*

Gott befehlen, Botz Leichnam! Botz Angst!), з уявленнями повсякденного життя (*voller Balg! Du faule Schlucht! Hab dir Drüs und Beuln!*).

Середньовічний словник багатий висловлюваннями, що позначають різні форми неправди й різновиди брехунів (1), лестощів і підлесників (2), пияцтва (3):

(1) *jmdm. etw. aus den Augen schwören; den Daumen zu dem Fleisch wiegen; jmdn. auf dem Eis bezahlen; aus etw. wird ein Fischerschlag; jmdn. ums Geld bescheissen; Haar unter Wolle schlagen.*

(2) *Federn klauben; den Kautz streichen können; Kreide streichen; sich mit Tellerschlecken nähren.*

(3) *den Kopf zu dem Bart verlieren; eins: auf den Becher, zwei: für den Mund; dem Fläschlein luppen; in sich giessen; in sich mit Küblen schütten; sich wie eine Kuh füllen.*

Для того, щоб зрозуміти поведінку, культуру, а, отже, й мову середньовічної людини, необхідно спробувати відтворити уявлення й цінності, властиві їй, виявити її „звички свідомості”, те, як вона оцінює дійсність, особливість її бачення світу. У результаті перед нами виникає своєрідний кодекс моральності, певна система цінностей середньовічної людини. Це зазвичай висміювання людських вад. Передбачається, що чеснота – у відсутності перерахованих вище недоліків.

В усьому корпусі стійких висловлювань пізнього середньовіччя є певний прошарок, який корениться в селянських звичаях і в селянському господарстві. У сільському господарстві було прийнято так підвішувати дерев'яну сільничку й кошик із хлібом, щоб вони були доступними кожному. Жодна господиня не наважилася б відмовити служниці або слuzі в їхньому шматку хліба й підвісити кошик вище: вона стала б предметом глузувань і покрила б себе вічною ганьбою. Лише в дуже рідкісних випадках, за відкрито

ворожих стосунків, погрожували: *den Brotkorb höher (zu) hängen*. Модифікацію цього вислову зустрічаємо в Г. Сакса („Der Kramerkorb”). Саме у випадку невдоволення слугою хазяїн говорить: „*Nun musst du um den Brotkorb tanzen*” (після погрози кошик із хлібом підвісять вище) [8, S. 1024].

Донедавна у Швабії існував звичай: коханий хлопець прядильниці мав абсолютну перевагу перед іншими молодими людьми – йому дозволялося не просто допомагати дівчині, а виконувати лише одну певну операцію *die Agen abschütten*, тобто „звільняти пряжу від гострих шматочків рослин, які залишилися після чесання льону”. Отже, вислів *ich will dir die Agen abschütten* означає „*ich mag dich und will dein Geliebter sein*” і, відповідно, *du sollst mir keine Agen abschütten* – „*ich will mit dir nichts zu tun haben, ich mag dich nicht*” (приклади вживання у фастнахтшпілі Г. Сакса „Die Rockenstuben”) [7, S. 123].

У селянському господарстві, як відомо, не випадково важлива роль господаря. Хазяїн (*Herr im Haus*) мав свої атрибути: *Bruch*, „eine Art Nase”; *Messer* і *Tasche*, що трималися на поясі штанів. Якщо в родині був розлад і, як властиво для „перекиненого” світу, роль господаря будинку намагалася грати дружина, а чоловік мусив боротися за ці атрибути. У Г. Сакса („Der böss Rauch”), наприклад: *sich mit jmdm. um die Bruch schlagen, um die Bruch kämpfen. Den Schweinen Bachen (Speckseite, Hälfte eines geräucherten Schweines) im deutschen Hof holen* може тільки щирий хазяїн будинку, його статус повинні довести сім свідків [7].

Ж. Ле Гофф вважає, що „... єдиною глибокою й безкорисливою радістю” середньовічної людини були свято та гра. Саме в цих умовах розвивалися традиції фастнахтшпілей з їхньою системою образів. „Перебуваючи в рабстві в природи, середньовічне суспільство охоче віддавалося випадку [1, с. 336-337]”. З цим пов'язано

багато усталених словосполучень з елементом „Spiel“: *ein verlorenes Spiel haben, Ross und Rock verspielen, verspielter Schalk*.

Особливо популярною в той час була гра в кості: *ab seine elf Augen nicht kommen* (Auge – вічко); *Elf und Unglück wird jmds. Schantz*; у цій грі кореняться: *etw. auf Glück wagen, die Schantz hoch wagen*. Гра в шахи, хоча й меншою мірою, але вплинула на формування ідіоматичних висловлювань: *jmd. wird Schach und Matt; es fehlt um ein Bauernschritt* (Bauer – пішак).

Конкретна лексика в складі фразеологізмів стосується побутової, соматичної або анімалістичної тематики: *im Brei stecken, um den Brotkorb tanzen, den Daumen zu dem Fleisch wiegen, auf etw. dem Fläschlein luppen; durch die Finger sehen, jmdm. etw. mit Fäusten messen, ein Strick an Hals wär einem gesund; ein Bock um ein Geiss geben, als ein Bock hüpfen und springen; Vernunft wie Gans und Sau haben*.

У корпусі стійких словосполучень виділяються одиниці, засновані на побутових уявленнях. Це порівняння з домашніми тваринами: *schreien wie sau; der rote hahn; jmdn. metzgen wie ein ku*; або з предметами домашнього побуту: *runt sein wie ein kesselring, bis auf den minsten leffel*, зустрічаються ФО, пов'язані з кухнею *bie und brot, korn und wein*. Варто зауважити, що в дослідженому матеріалі не виявлено фразеологізмів, що стосуються одягу. Але про те, що такі висловлювання існували, свідчить їхня значна кількість у сатиричній прозі рнвн. періоду, наприклад: *mit den Kleidern filrwitzen*. Ідіоми, засновані на побутових уявленнях, є стилістично зниженими.

Для сміхової культури середньовіччя характерні такі фігури, як блазні й дурні. Ці образи використовував у своєму творі (спираючись на них) С. Брант, до них звертається у фастнахтшпілях і Г. Сакс, є вони й у І. Паулі в його шванках. Про людську дурість у середні віки говорили багато, при цьому використовуючи слова „Narr” і

„Esel”. Відомо, що ще в античності мавпа уособлювала дурість. Це продовжується й у європейській культурній традиції. В І. Паулі, а особливо в С. Бранта *Affe* – дуже продуктивний елемент ІС: *jmdn. hat ein Affe gemacht; jmdn. benimmt sich so, als ob seine Mutter ein Affe wär; von Affenberg sein; Bürger zu Affenberg sein* [8, S. 227].

Елемент *Narr* надзвичайно продуктивний у фразеології досліджуваного періоду. Основоположником цієї „лінії” не тільки в літературі, але й у мові був С. Брант, якому належить багато складних слів і стійких словосполучень із цим елементом, а також із ними й самостійним елементом *Narr*: *Der ist eyn nar der tragen will, das jmdm. uff heben ist zu viel* [4, S. 125]. Ось неповний перелік цих одиниць: *einem Narren an die Schuh tun; einen auf die Narrenbanck setzen; im Narrenbrei stecken; jmdn. in Narrenbrei tunken; jmdm. den Narrenbrei rühren; am Narrenseil tanzen* та ін. [8, S. 4284].

Але *Narr* – це не просте уособлення дурості. *Narr* – антипод чесноти, сукупність людських недоліків. Усі блазнівські атрибути символічні. Знання цієї символіки часто дозволяє визначити значення ідіоми. Крім того, у XVII столітті це не просто *Narr*, а *Fastnachtsnarr*, концентроване символічне втілення пороку, яким і є в перекиненому світі блазень: „... *so treib dein narheit* [6, S. 15]”.

Інше уособлення дурості (хоча й не завжди виправдане, але така вже давня звичка свідомості багатьох народів) – осел: *jmdn. gehört nicht auf den Esel, sondern der Esel auf seinen Rücken; jmdn. weiss als viel von etw., als Müllers Esel quintieren kann* (Quinterne – музичний струнний інструмент, використовуваний під час богослужіння) [8, S. 1556]. Однак, ґрунтуючись на середньовічній традиції фастнахтшпіля і його системі образів, можна припустити, що *Esel* – контекстуальний синонім *Narr*, тому що один з атрибутів блазня – довгі ослині вуха на блазнівському

ковпаку, порівн.: *die Ohren strecken, Ohren haben und Schellen dran, die Eselsbüchse wird selten leer, sich mit Eselsschmalz schmieren, sich beide Ohren abreißen* [7, S. 24].

Gauch – діалектний синонім *Kuckuck* – також уособлює дурість. Завдяки своїй експресивності це слово активно бере участь в утворенні ідіом: *einen Gauch aus jmdm. machen; aus dem Gauch ein' Affen machen; den Gauch streichen und schmieren* та ін. [8, S. 2492]. При цьому цікаво спостерігати таке явище: уживання в такому винятково сатиричному творі, як фастнахтшпіль, слів *Ehre* і *Eid* у „приземленій” ситуації. Це також свідчить про вияв „перекиненого” світу. Особливо виразні ті контрасти на тлі класичного набору карнавальних образів, про які вже йшлося вище. Але ж ще два-три століття тому неможливо було б уявити собі *Ehre* і *Eid* у подібному контексті.

Фразеологізми, що входять до словника сатирико-дидактичних творів XVI-XIV ст. загалом містять у собі відбиток розмовності. Описати властиві цій ідіоматиці розмовні риси можна, спираючись на наведені вище ознаки розмовної мови. Для лексичного складу ідіоматики досліджених пам'яток характерною є велика активність некнижкових засобів мови, зокрема вживання просторічних елементів: *jmdm. seinen Balg bleuen, jmdm. sein Balg glat strigeln, jmdn. ums Geld bescheissen, in sich mit Küblen schütten, alles durch den Ars fahren lassen*.

Висновки. Отже, в основі літературної мови лежить накопичений століттями скарб фраз, словосполучень, комбінацій фраз, речень, прислів'їв тощо. Але цей „скарб” є набагато ціннішим, ніж прийнято вважати. Звичайно, його розуміють як суму накопиченої певним народом мудрості; тим часом у мовному матеріалі, успадкованому від

старших поколінь, закладаються у вигляді можливостей і лінії мовної поведінки спадкоємців цього скарбу.

Перспектива подальшого дослідження в даному напрямі.

Результати дослідження можуть послужити складовою повнішого й ґрунтовнішого аналізу німецького фразеологічного складу як системи в розвитку. Щодо історичної фразеології німецької мови маємо на увазі подальше обсервування закономірностей, властивих фразеологізмам як комплексним номінативним знакам із позицій лінгвокультурологічного підходу.

Список літератури й джерел

1. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада / Жак Ле Гофф. – М. : Прогресс, 1992. – 376 с.
2. Ройзензон Л. И. О понятии „фольклорная фразеология” / Л. И. Ройзензон // Проблемы устойчивости и вариативности ФЕ. – Тула, 1968. – С. 78-81.
3. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : [підручник] / Селіванова О. О. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
4. Brant S. Das Narrenschiff / Sebastian Brant. – Stuttgart : Spemann W. Verlag, 1839. – 312 S.
5. Davis N. Z. Spruchweisheiten und populäre Irrlehren / N. Z. Davis // Volkskultur. Zur Wiederentdeckung des vergessenen Alltags (16.-20. Jahrhundert) / [hrsg. von Richard van Dü'lmen u. Norbert Schindler]. – Frankfurt am Main, 1984. – S. 78-116.
6. Pauli J. Schimpf und Ernst / Johannes Pauli. – Stuttgart : Spemann W. Verlag, 1866. – 559 S.
7. Sachs H. Hans Sachs ' Werke : [1.-2. Teil. 2 Bde] / [hrsg. von Dr. Arnold]. – Berlin – Stuttgart : Litterarischer Verein, 1885. – 2. Teil. – 446 S.
8. Röhrich L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten : Digitale Bibliothek [Електронний ресурс] / Lutz Röhrich. – Berlin : Directmedia Publishing GmbH, 2000. – Bd. 42 (CD-ROM). – 7424 S. – Systemvoraussetzungen : PC ab 486 ; 16 Mb RAM ; CD-ROM Windows 95/98/ME/NT/2000.

Школяренко Вера. Роль народного творчества в формировании фразеологического состава ранненововерхненемецкого языка

В статье отмечается особая роль народного творчества в процессе формирования фразеологического состава немецкого языка в XIV-XVII веках; определяются универсальные факторы, общие для становления фразеологизмов этого исторического этапа развития немецкого языка, и специфические, зависящие от черт немецкого языка и особенных условий его исторического существования.

Ключевые слова: народное творчество, фразеологическая единица, ранненововерхненемецкий язык.

Shkolyarenko Vira. The role of folklore in the formation of phraseological units on the material of Early High German language

The article is closely connected with the influence of folklore of Early High German language as one of the most important extralingual fragment of building of set expressions. The usage of this approach can give a complete picture of national-cultural peculiarities of phraseological system of German of XIV-XVII centuries. Fiction literature factors relevant for formation of phraseological world representation of Early High German period have been determined.

Keywords: folklore, phraseological unit, Early High German language.